

УДК 327(091)«1814/189»:930:929Надлер

Сергій Лиман

ВІДЕНЬСКА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ КАРЛОВИЧА НАДЛЕРА (1840–1894)

DOI: 10.58407/litopis.230108

© С. Лиман, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0371-7181>

Віденську систему міжнародних відносин досліджували вже її сучасники, серед яких особлива роль належить професору Імператорського Харківського університету Василю Карловичу Надлеру. Метою та науковою новизною статті є всебічний аналіз наукових робіт В. Надлера, які безпосередньо були присвячені вивченню історичних причин створення Віденської системи міжнародних відносин, її особливостей та значення, ролі відомих особистостей у тривалому переговорному процесі, що дозволив створити постнаполеонівський міжнародний порядок. **Методи**, які застосовувалися для досягнення мети дослідження: історико-порівняльний аналіз, систематизація та узагальнення, ретроспективний метод. **Висновки**. У статті доведено, що крім книги «Меттерніх та європейська реакція» (1882) аналізу Віденської системи міжнародних відносин В. Надлер частково присвятив багатотомну монографію «Імператор Олександр I та ідея Священного Союзу». Хоча відмінності зовнішньополітичних планів Олександра I від імперської політики Меттерніха В. Надлер виклав дещо тенденційно, проте він у найкращих прогресивних традиціях сучасної йому історіографії намагався не перебільшувати ролі особистості в історії. Утім, для позначення нового міжнародного порядку В. Надлер зазвичай використовував назву «політична система Меттерніха», що вказувало на надзвичайно важливе значення австрійського міністра як організатора Віденського конгресу, гаранта виконання його рішень, головного ініціатора боротьби з будь-яким інакше думством у європейських країнах. У викладі В. Надлера Віденський міжнародний порядок спочатку розвивався саме в тому реакційному напрямку, який позначив Меттерніх, а справжнього удару «системі Меттерніха» завдала Грецька революція та Адріанопольський мирний договір 1829 р., що підтвердив автономію Греції.

Ключові слова: Віденська система міжнародних відносин, В.К. Надлер, Клеменс фон Меттерніх, зовнішня політика, дипломатія, Віденський конгрес, Священний Союз.

Постановка проблеми. Віденська система міжнародних відносин, що виникла на руїнах імперії Наполеона – унікальне явище всесвітньої історії. Вона проіснувала майже століття (1815–1914 рр.), створила на континенті баланс сил та політичну рівновагу, демонструвала свою стійкість в умовах різних викликів, а в роботі Віденського конгресу та формуванні його договірної бази брали участь правителі та дипломати всіх європейських християнських держав. В історіографії неодноразово звертали увагу на те, що ця система була добою «відносного миру»¹, вона побудувала принципово нові, в порівнянні з попередніми періодами, підходи відносин між європейськими країнами, які по суті можуть вважатися ціннісними підвалинами міжнародних відносин сучасного типу², більш гармонійні міждержавні відносини цієї системи дозволяють використовувати термін «Європейський концерт»³, а сам Віденський конгрес є «прообразом єдиної Європи»⁴, головною подією в історії дипломатії, яка змінила підхід до дипломатичної практики з двосторонньої

¹ Ghervas S. What was the Congress of Vienna? 2014. Vol. 64. Is. 9. *History Today*. URL: <https://www.historytoday.com/archive/what-was-congress-vienna>.

² Дудко І.Д. Віденська система міжнародних відносин з погляду постнаполеонівських і постбіполярних часів. 2013. С. 44. *IRKNEU*. URL: <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/28884>.

³ Black J. *A History of Diplomacy*. London: Reaktion Books, 2010. P. 5.

⁴ Ціватий В.Г. Європейське відлуння і дороговкази Віденського конгресу: інституціональна та політико-дипломатичні витоки Європейського союзу (теоретико-методологічний аспект). *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2016. Вип. 15. С. 167.

на багатосторонню⁵. Дослідження обставин виникнення Віденської системи міжнародних відносин та її особливостей здійснювали вже її сучасники. Серед учених України в XIX ст. цю тему активно вивчав професор Імператорського Харківського університету В. Надлер (1840–1894). Проте справжній внесок Надлера в дослідження Віденської системи міжнародних відносин дотепер залишався поза науковими інтересами як вітчизняних, так і зарубіжних авторів.

Аналіз публікацій за темою. У вітчизняній історичній науці В. Надлер найперше відомий як багатогранний фахівець та добрий адміністратор⁶, представник передової позитивістської історіософії⁷, дослідник західноєвропейського, слов'янського, арабського середньовіччя⁸. Ще його учень В. Бузескул вказував на цю багатовекторність наукових інтересів В. Надлера⁹. Проте він і всі наступні дослідники різних граней творчої спадщини В. Надлера не робили спроб висвітлити здійснене Надлером дослідження особливостей Віденської системи міжнародних відносин та діяльності дипломатів провідних країн, хоча в бібліографічних покажчиках завжди були доступними для ознайомлення монографії В. Надлера «Олександр I та ідея Священного Союзу» й «Меттерніх і європейська реакція». Зробимо припущення, що існує сумна та не зовсім об'єктивна історіографічна традиція приписувати першій із цих робіт «тенденційність»¹⁰, хоча занадто критичні зауваження відомого сучасника В. Надлера історика П. Мілюкова найперше стосувалися зображення подій не 1815-го, а 1812 р.; саме концепція Вітчизняної війни дозволила автору рецензії назвати один із томів зазначеної монографії «історичним вінегретом»¹¹. Друга монографія В. Надлера не зазнала такої критики¹², історіографи іноді лише стисло констатували: «найбільшу популярність здобула його науково-популярна книга “Меттерніх і європейська реакція”»¹³, хоча насправді до жанру науково-популярної літератури вона не належала. Незважаючи на те, що книга була присвячена не правителю Російської імперії, а найвідомішому зарубіжному дипломату, на жаль, за кордоном ця монографія невідома. Наприклад, Енно Е. Крейе свого часу писав, згадуючи зовсім інші прізвища фахівців: «Багатообіцяючий початок вивчення Меттерніха було покладено наприкінці XIX ст., коли було відкрито європейські архіви того періоду. Це дало можливість таким неупередженим вченим, як Адольф Беер, Едуард Вертхаймер, Август Фурнір, Вільгельм Онкен та Федір фон Лемеліч, створити монографії та опублікувати документи, які залишаються досі основою дослідницької роботи з цієї теми»¹⁴. Наполягаємо: в цьому списку має бути й прізвище В. Надлера, що й буде доведено в нашій статті.

Зважаючи на вищевказане, *мета* нашого дослідження полягає у всебічному аналізі наукових робіт В. Надлера, які безпосередньо були присвячені вивченню історичних причин створення Віденської системи міжнародних відносин, її особливостей та значення, ролі відомих особистостей у тривалому переговорному процесі, що дозволив створити постнаполеонівський міжнародний порядок.

⁵ Marleku A., Emini A. The Role of Congress of Vienna in the Emergence of Multilateralism. 2016. Vol. 9. № 1. *Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales*. URL: <https://journals.univ-danubius.ro/index.php/internationalis/article/view/3349/3545>.

⁶ Лиман С.І. З історії німецької діаспори в Харкові у XIX ст.: проф. В.К. Надлер. *Схід–Захід*. Харків, 1999. Вип. 2. С. 131–146; *Каплин А.Д. В.К. Надлер – «історик-повествователь», історик-труженик. Віра і розум*. 2003. № 4. С. 333–336; Гончарук Т.Г., Новікова Л.В. Надлер Василь Карлович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету*. Біографічний словник. Вид. друге, допов. Одеса, 2005. Т. 3: К–П. С. 367–370.

⁷ Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). 2-е вид., доп. та переробл. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. С. 294.

⁸ Копилов С.А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання трет. XVII – поч. XX ст.). Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. С. 245–247, 280; Лиман С.І. Идея в летах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая пол. 1880-х гг.). Харьков: ХГАК. С. 239–241, 369–370, 575; Чувпило Л.А. Востоковедение в Харьковском университете (1805–1917 гг.): дисс. канд. ист. наук. Харьков: ХНУ, 2002. С. 131–134.

⁹ Бузескул В.П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX вв. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1929. Ч. 1. С. 125–129.

¹⁰ Вязигин А.С. Надлер Василий Карлович. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)*. Харьков, 1908. С. 307.

¹¹ Мілюков П.Н. Новый историк 1812 г. *Русская мысль*. 1887. № 2. С. 150.

¹² Напр.: О.Є. Буднікова констатує наявність розбіжностей між В.К. Надлером, що негативно ставився до особистих і професійних якостей К. Меттерніха, і О.Д. Градовським, який вважав його обдарованим дипломатом. Див.: Буднікова О.Є. Взгляды и деятельность К. Меттерниха в контексте австрийского консерватизма; автореф. дисс. канд. ист. наук. Курек, 2007. С. 15.

¹³ Козлитин В.Д., Кунденко С.П., Пахомов В.Ф., Страшнюк С.Ю., Чувпило А.А. Изучение новой и новейшей истории зарубежных стран в Харьковском университете (1805–1990). *Вестник Харьковского университета*. Сер.: История. Харьков, 1991. Вып. 24. № 357. С. 94.

¹⁴ Крейе Э.Э. Политика Меттерниха. Германия в противоборстве с Наполеоном. 1799–1814. Москва: Центрполиграф, 2002. 383 с. URL: <https://www.litres.ru/enno-kreye/politika-metterniha-germaniya-v-protivoborstve-s-napoleonom-1799-chitat-onlayn/>.

Вклад основного матеріалу. Нащадок німецьких емігрантів Василь Карлович Надлер народився у 1840 р. в Харкові, в сім'ї провізора¹⁵. В дитячі роки він виховувався в приватному пансіоні Цобеля, а в 1857 р. обрав для свого навчання історико-філологічний факультет Харківського університету. Коло наукових інтересів майбутнього вченого сформувалося під впливом його учителя, професора кафедри загальної історії М.Н. Петрова, а також відомого славіста П.О. Лавровського¹⁶.

Після закінчення в 1862 р. університету В. Надлера залишили на кафедрі загальної історії для підготовки до професорського звання. Він готував магістерську дисертацію «Причини й перші прояви опозиції католицизму в Чехії й Західній Європі в кінці XIV та на початку XV ст.», яку захистив у 1864 р. Це дозволило В. Надлеру отримати посаду доцента кафедри загальної історії Харківського університету¹⁷. У 1867 р. він захистив докторську дисертацію «Адальберт Бременський – правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV». У наступному 1868 р. він став екстраординарним, рік по тому – ординарним, а в 1890 р. – заслуженим професором¹⁸.

В. Надлер виявився й добрим адміністратором. Протягом 1869–1875 рр. він був секретарем, із 1875 по 1891 рр. – деканом історико-філологічного факультету Харківського університету¹⁹, а в 1877 р. – першим головою Харківського історико-філологічного товариства²⁰. В. Надлер очолював історико-філологічний факультет й у Новоросійському (Одеському) університеті, до якого перейшов у 1891 р.²¹ У 1893 р. він виконував обов'язки ректора цього університету²².

В. Надлер читав курси з різних розділів всесвітньої історії, і, за твердженнями його сучасників, був блискучим лектором²³. Хоча головним предметом його викладання залишалася історія середніх віків²⁴, у різні роки В. Надлер викладав також римську, російську, новітню історію (XIX ст.)²⁵. Ця тенденція збереглася й після його переходу до Новоросійського університету²⁶.

Якщо в 1860-ті рр. наукові інтереси В. Надлера головним чином були пов'язані з дослідженнями різних аспектів доби середньовіччя, з 1880-х рр. учений зосередився на вивченні міжнародних відносин першої чверті XIX ст. На наш погляд, це було своєрідною відповіддю В. Надлера на гострі та актуальні події в сучасній йому Європі, коли на очах тих, хто ще зберігав надію на життєздатність Союзу трьох імператорів, уже створювався Троїстий Союз Німеччини, Австро-Угорщини й Італії, а Франція та Російська імперія заради збереження політичної рівноваги Віденської системи робили впевнені кроки назустріч одна одній. Витоки цієї Віденської системи не могли не цікавити В. Надлера, який, як вже зазначалося вище, викладав разом із середньовічною історією також й історію XIX ст.

В. Надлер у двох монографіях досліджував причини й сам процес створення Віденської системи міжнародних відносин, роль у ньому відомих персоналій. Одна з них – «Імператор Олександр I та ідея Священного Союзу»²⁷, інша – «Меттерних та європейська ре-

¹⁵ Вязигин А.С. Надлер Василий Карлович... С. 282.

¹⁶ Митряев А.И. Надлер Василий Карлович. *Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь*. Москва: Наука, 1979. С. 247.

¹⁷ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 45. Оп. 8 (1894). Спр. 16. Формулярний список о службе заслуженного ординарного профессора императорского Новороссийского университета В.К. Надлера (копия). Арк. 64 зв.–66.

¹⁸ Там само. Арк. 65 зв.–66, 71 зв.–72.

¹⁹ Извлечение из отчёта о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1875 г. *Записки императорского Харьковского университета*. 1876. Т. 1. С. 2; Протокол заседаний Совета [Харьковского] университета 21 сентября, 12 октября 1878 г. *Записки императорского Харьковского университета*. 1878. Т. 4 (1879). С. 100.

²⁰ Приложения к отчёту о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1877 г. *Записки императорского Харьковского университета*. 1878. Т. 1 (1879). С. II.

²¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 8 (1894). Спр. 16. Формулярний список о службе заслуженного ординарного профессора императорского Новороссийского университета В.К. Надлера (копия). Арк. 71 зв.–72.

²² Там само. Арк. 73 зв.

²³ Бузескул В.П. Из истории Харьковского университета второй пол. 70-х гг. *Научные записки научно-дослідницької кафедри історії української культури*. Харків, 1927. № 6. С. 2–3; Вязигин А.С. Воспоминания о В.К. Надлере (некролог). *Харьковские губернские ведомости*. 1894. № 86.

²⁴ Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1871–1872 уч. г. Харьков: В университетск. тип-и, 1871. С. 3; Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1880–1881 уч. г. Харьков: В университетск. тип-и, 1880. С. 5.

²⁵ Вязигин А.С. Надлер Василий Карлович... С. 284.

²⁶ Гончарук Т.Г., Новікова Л.В. Надлер Василь Карлович... С. 368–369.

²⁷ Кожен том цієї монографії В.К. Надлер починав із присвяти Спадкоємцю – майбутньому імператору Миколі II: «С Высочайшего Соизволения Его Императорскому Высочеству Государю Наследнику Цесаревичу Великому Князю Николаю Александровичу всеподданейше посвящает автор». Як свідчить архівний «Формулярний список про службу», «Государь Император (Олександр III – С.Л.)» у 1886 р. прийняв екземпляр другого тому «Імператор Олександр I та ідея Священного Союзу» і «зблаговолив подякувати йому (В. К. Надлеру – С.Л.) за дарування цього видання». Так само відповіли на «дарування» харківського професора імператриця Марія Федорівна та Спадкоємець Микола Олександрович. Див.: ДАХО. Ф. 45. Оп. 8 (1894). Спр. 16. Формулярний список о служ-

акція». Харківський дослідник використав для їх написання широке коло письмових джерел, найперше – тексти міжнародних угод, дипломатичне листування, мемуари відомих державних діячів, зокрема мемуари К. Меттерніха²⁸.

Термін «система» В. Надлер постійно викривав для позначення того міжнародного порядку, що склався внаслідок Віденського конгресу 1814–1815 рр. При цьому харківський дослідник не вживав для позначення нової системи міжнародних відносин назву «Віденська», під якою вона відома всім сучасним дослідникам. В одних випадках він називав її «системою стабілізму», в інших – системою «нерухомості», у третіх – «австрійською системою», але найчастіше – «політичною системою Меттерніха»²⁹. У такий спосіб вчений вказував на особливу роль, яка належала у її створенні головному організатору Віденського конгресу. Термін «система Меттерніха» знайомий і сучасній науці³⁰, проте, наприклад, О. Буднікова вважає цією системою не міжнародний порядок, а політичні принципи Меттерніха як головного ідеолога та прибічника політики консерватизму³¹.

Незалежно від реальної ролі, яку відіграв К. Меттерніх як один із авторів Віденської системи, у двох фундаментальних монографіях В. Надлер надав австрійському міністру характеристики, які певним чином відрізнялися одна від одної. З одного боку, дослідник визнавав Меттерніха «видатним» державним діячем, послідовним керівником європейської реакції³². В іншому – всупереч історіографічній традиції, яка наголошує на винятково важливому значенні Меттерніха на Віденському конгресі, В. Надлер дав йому критичну характеристику: «приписуючи собі успіхи та результати, досягнуті іншими», Меттерніх «був лише брехуном і фанфароном», вирізнявся «надзвичайною легковажністю», виявляв «нищість», «займався серйозними справами лише мимохідь та уривками» і навіть ніколи не належав «до німецьких патріотів»³³. Такому «безпринципному» діячу В. Надлер протипоставив російського імператора Олександра I, який зображався як «великодушний визволитель Європи», талановитий політик і адміністратор, сповнений духом «істинної християнської любові та неупередженого миролюбства»³⁴. Але висока оцінка, дана В. Надлером значенню всієї державної, зокрема зовнішньополітичної, діяльності Олександра I не завадила йому визнати, що на Віденському конгресі «першу роль» грав французький міністр Ш. Талейран³⁵. Ця теза знайшла остаточне підтвердження й у сучасній науці³⁶.

Утім, В. Надлер належав до тих учених, які не перебільшували роль особистості в історії. Він відкидав думку, ніби «народи – це іграшки великих світу цього»³⁷. Ось чому В. Надлер вважав, що ні Меттерніх, ні інша особистість не є джерелом «нового могутнього потоку, що поніс за собою все європейське суспільство в момент закінчення війни за визволення», а той «загальний настрій», який охопив тоді це суспільство³⁸. В. Надлер не вживав термін «громадська думка», але вважав, що найвпливовіші політики – сучасники створення Віденської системи – багато в чому були виразниками цієї громадської думки Європи.

Саме в таких історичних умовах К. Меттерніх став «керівником нової політичної системи», хоча австрійський міністр, за висловом В. Надлера, «не був сліпим поборником старих дореволюційних принципів, а скоріше вихованцем наполеонівської епохи»³⁹. Із наполеонівської епохи Меттерніх, на думку дослідника, виніс «ту глибоку зневагу до народів та їх прагнень, ту ненависть до ідеології, ту неповагу до історичних прав націй, установ та осіб, якими вирізнявся він все своє життя»; ось чому поширену в науці думку про те, що Віденська система міжнародних відносин мала відновити в правах династії Європи

бе заслуженного ординарного професора імператорського Новоросійського університета В.К. Надлера (копія). Арк. 70 зв.

²⁸ *Memoires, documents et ecrits divers, laisses par le prince de Metternich, chancelier de cour et d'etat, publies par son fils, le prince Richard de Metternich*. Paris: E. Plon&Cie, 1881. 8 vol.

²⁹ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция. Харьков: В университетск. тип-и, 1882. С. XIII, XIV, XV, 40, 70, 135, 151, 169, 208.

³⁰ Напр.: Є.П. Кудрявцева визнає, що Віденська система міжнародних відносин часто називається в історіографії «системою Меттерніха». Див.: Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде. *Вестник МГИМО-Университета*. 2019. № 1 (64). С. 47.

³¹ Буднікова О.Е. Взгляды и деятельность К. Меттерниха в контексте австрийского консерватизма; автореф. дисс. канд. ист. наук. Курск, 2007. С. 21.

³² Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 6.

³³ Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Рига: Издание книгопродавца Н. Киммеля, 1892. Т. 5. С. 365, 420, 602, 641.

³⁴ Там само. С. 355, 356, 457.

³⁵ Там само. С. 364–365, 402.

³⁶ Хижняк И.А. Системы международных отношений в истории Нового времени. Київ: Освіта України, 2011. С. 97.

³⁷ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 5.

³⁸ Там само. С. 6.

³⁹ Там само. С. 9, 10.

та старі дореволюційні порядки В. Надлер вважає «абсолютно безпідставною»⁴⁰. Хоча Віденський конгрес справді відновив багато держав і династії⁴¹, загалом «про повагу до історичних прав володарів, станів і народів у Відні не йшлося»⁴².

Для обґрунтування своєї тези дослідник представив повну картину тих значних територіальних змін, які відбулися згідно з рішеннями Віденського конгресу⁴³: Італія знову була роздроблена після короткого періоду об'єднання за Наполеона, а у Німеччині «старе право та інтереси населення» були розтоптані «ще рішучіше й нахабніше»⁴⁴. Ці та багато інших змін мали підтвердити думку харківського вченого про те, що, хоча Віденська система мала встановити «на міцних підставах рівновагу сил у Європі» та гарантувати її назавжди «від нових завойовницьких прагнень Франції», загалом Віденський конгрес дотримувався цієї мети «суто зовнішнім чином», порушував «природні інтереси і священні права», «кроїв на власний розсуд країни, розривав національності, поєднував несподіване і роз'єднував те, що було пов'язане самою природою»⁴⁵. Така критична оцінка традиційних у європейській науці уявлень про підсумки Віденського конгресу та значення нової системи міжнародних відносин доповнювалася вміло описаною В. Надлером картиною внутрішньої реакції в кожній європейській країні. Подібно описував ці явища та роль у них Меттерніха Х. Инсаров (Раковський) – автор другої за часом в Російській імперії окремої книги, цілком присвяченої діяльності австрійського міністра⁴⁶.

В. Надлер не заперечував, що після катастрофи Наполеона, в Європі настала реакція, але вважав «легендою», а не історичною істинною поширену думку про те, ніби ініціаторами реакції були монархи антинаполеонівської коаліції, їхні міністри та оточення⁴⁷. Ці твердження про всеохопну реакцію дещо дисонують із твердженнями деяких сучасних авторів про те, що «попри переважний консерватизм політичної еліти, задіяної до формування Віденської системи міжнародних відносин, остання не стала стримуючим чинником ліберальних тенденцій, які набирали обертів у Європі»⁴⁸.

Священний Союз, створений за ініціативою Олександра I для підтримки Віденської системи Меттерніха. В. Надлер вважав цілком закономірним явищем за тих історичних умов, за яких він постав та існував; він мав важливе практичне значення для Європи, «послужив моральною основою того міцного політичного зв'язку, де зберігалися протягом трьох десятиліть мир і злагода серед європейських держав»⁴⁹. Те, що в історіографії Віденська система міжнародних відносин найчастіше ототожнюється із системою Священного Союзу, вказують й сучасні дослідники⁵⁰.

Важливими питаннями, які В. Надлер намагався вирішити, були питання про те, коли саме та під чий впливом у Олександра I виникла ідея Священного Союзу й як до цієї ідеї ставився Меттерніх. На думку В. Надлера, імператор «прийшов до своїх ідей цілком самостійно», а сама ідея дозріла остаточно у Відні й була висловлена офіційно наприкінці 1814 р.⁵¹ Його послання до правителів Австрії, Пруссії та Англії від 31 грудня 1814 р. мало на меті «зміцнити взаємні відносини між державами», «завершити справу внутрішнього умиротворення», оскільки імператор «припускав, що міжнародні відносини, як і внутрішня політика держав, повинні керуватися одними й тими само принципами євангельської любові та братерства»⁵². Подібно трактує підходи Олександра I сучасна американська дослідниця С. Гервас, яка вважає, що «російський погляд на мир у Європі виявився найпродуманішим», а «за іронією долі “релігійний” договір Священного Союзу звільнив європейську політику від церковного впливу, зробивши його основним актом світської ери “міжнародних відносин”»⁵³. Згідно з її думкою, Священний Союз «перейнявся ідеєю, натхненною Просвітництвом: ідеєю вічного миру»⁵⁴.

⁴⁰ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 9, 12.

⁴¹ Див.: Акт Венского конгресса. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 г.* Санкт-Петербург, 1830. Т. 33 (1815–1816). Царствование императора Александра I. № 25863. С. 144–178.

⁴² Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 12.

⁴³ Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 368, 476–477.

⁴⁴ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 13.

⁴⁵ Там само. С. 12–13.

⁴⁶ Инсаров Х.Г. Князь Меттерних. Его жизнь и политическая деятельность. Санкт-Петербург, 1905. URL: http://az.lib.ru/t/rakowskiy_h_g/text_1905_mettternich.shtml.

⁴⁷ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 4.

⁴⁸ Дудко І.Д. Віденська система міжнародних відносин... С. 47–48.

⁴⁹ Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 642–643.

⁵⁰ Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде... С. 46. Порівн.: Додолев М.А. Венский конгресс в историографии XIX и XX вв. Москва: Ин-т всеобщ. истории РАН, 2000. С. 34.

⁵¹ Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 468–469.

⁵² Там само. С. 458.

⁵³ Ghervas S. What was the Congress of Vienna?...

⁵⁴ Ibid.

Відверта ідеалізація В. Надлером намірів Олександра I виражена в твердженнях історика про те, що імператор «не поєднував з актом Священного Союзу жодних прихованих думок і планів», у тому числі «для придушення законного прагнення народів до розвитку вільних установ»⁵⁵. Цю думку автора спростував подальший перебіг історичних подій, з-поміж іншого позиція Олександра під час революцій в Іспанії та Італії. В. Надлер намагався довести свою думку й власною інтерпретацією тексту Договору про Священий Союз⁵⁶, а також розбором інших документів, у тому числі Циркулярної ноти Олександра I від 25 березня 1816 р., та спочатку критичною позицією Меттерніха⁵⁷. Свій критичний погляд В. Надлер обґрунтовував тим, що Меттерних «як людина невірюща, порожня, легковажна» «не визнавав жодних ідей і, подібно до Наполеона, ставився з глибокою зневагою до будь-якої ідеології», але при цьому, як ніхто інший, «намагався користуватися нею як знаряддям реакції»⁵⁸. У сучасній історіографії така позиція Меттерніха пояснюється тим, що сам він та його радник Ф. Генц вирішили, ніби «під містичними заявами про мир та братерську любов ховалися войовничі задуми царя»⁵⁹.

В. Надлер відкидав думку про те, що Священий Союз не мав ніякого практичного значення. Навпаки, як доводив харківський дослідник, саме цей союз став «моральною основою того міцного політичного зв'язку, на якому зберігалися протягом трьох десятиліть мир і злагода серед європейських держав»⁶⁰. Утім, навряд чи можна вважати згодою різні погляди лідерів європейських держав на ключові події історії періоду, що розглядається. Тим не менше й у сучасній історіографії фактично подібно до висновків В. Надлера стверджується, що саме «ідеологія Священного союзу лежала в основі Віденської форми існування міжнародних сил»⁶¹.

В. Надлер визнавав: Священий Союз виявився лише тимчасовою формою організації нового міжнародного порядку. Саме так його оцінюють і сучасні дослідники⁶². Однак, якщо «елементи ворожнечі, незгоди та смуту, нарешті, переважили над елементами порядку та миру, то цей сумний факт вказує лише на ту страшну силу, яку має в житті Європи дух, споконвіку ворожий високим і чистим принципам християнства», – вважав він⁶³.

Оскільки «печатка меттерніхівського генія» позначалася на всіх діяннях Віденського конгресу, а «дух Меттерніха витав над ним»⁶⁴, відповідальність за боротьбу з будь-яким інакодумством у країнах Віденської системи міжнародних відносин В. Надлер не зовсім обґрунтовано приписував одному К. Меттерніху. Як представник науки Російської імперії, що у період написання обох його монографій остаточно стала на шлях контрреформ, В. Надлер дещо тенденційно виклав відмінність зовнішньополітичних планів його країни від імперської політики Меттерніха. Ідеалом Олександра I вчений вважав «мир і спокій Європи», які можуть бути досягнуті «шляхом лагідного, мудрого та прогресивного режиму»⁶⁵. Проте Меттерніх, такий самий ворог будь-якої революції, як і Олександр I, мав «рано чи пізно підпорядкувати собі великодушні, але непрактичні тенденції російського володаря», а останній мав дійти висновку, що «система порядку та спокою» «несумісна з прогресивним політичним розвитком» і може існувати лише за умови «повного панування меттерніхівського режиму»⁶⁶. Натомість сучасні автори вважають, що відносини Австрії та Росії саме завдяки Меттерніху були достатньо міцними, особливо тоді, коли австрійський міністр повністю солідаризувався з іншим російським імператором – Миколою I – заради збереження існуючого ладу та протистояння «демонічній революції»⁶⁷.

Водночас, представляючи науку періоду контрреформ, В. Надлер все таки не шкодував темних фарб і критичних висловів для опису тієї «дикі», «безглуздої», «кровожерної», «божевільної» внутрішньої реакції та «нечуваного деспотизму», які встановилися після рішень Віденського конгресу в Австрії, Німеччині, Італії та Іспанії⁶⁸. Тим самим він визнавав закономірність та неминучість революційних виступів у деяких із цих країн. Значимим ще один важливий аспект: хоча Віденську систему міжнародних відносин В. Надлер найчастіше називав «системою Меттерніха», учений все таки цілком об'єктив-

⁵⁵ Надлер В. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 634.

⁵⁶ Трактат Братского Христианского Союза. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 г. Санкт-Петербург, 1830. Т. 33 (1815–1816). Царствование императора Александра I. № 25943. С. 279–280.

⁵⁷ Надлер В. К. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 639–640.

⁵⁸ Там само. С. 641.

⁵⁹ Парсамов В.С. Священный союз и его интерпретаторы. *Россия и мир в XIX в.* 2017. № 4 (97). С. 48.

⁶⁰ Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 642–643.

⁶¹ Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде... С. 46.

⁶² Ghervas S. What was the Congress of Vienna?...

⁶³ Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 643.

⁶⁴ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 11.

⁶⁵ Там само. С. 11.

⁶⁶ Там само. С. 10–11.

⁶⁷ Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде... С. 48.

⁶⁸ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 37, 42, 45, 52, 56.

но визнавав: «вплив канцлера далеко не був рівномірним у всіх європейських державах»⁶⁹.

У викладі В. Надлера Віденська система міжнародних відносин спочатку розвивалася саме в тому «реакційному» напрямку, який окреслив Меттерніх. Це корелюється з концепціями сучасних дослідників, зокрема П. Рахшміра, який у монографії, присвяченій діяльності австрійського міністра, наголосив: «завдяки дипломатичному мистецтву Меттерніха Австрія почала грати в Європі роль, що перевершувала її реальні можливості»⁷⁰. Панування цієї системи В. Надлер вважав безвідмовним доти, «поки бурбонська реставрація у Франції розвивалася в реакційному напрямку, – поки в Англії панували затяті торі, споконвічні друзі канцлера, – поки, нарешті, Росія та Пруссія покійно дотримувалися його помахів»⁷¹. Реальні та небезпечні виклики цій системі (Іспанська революція 1820–1823 рр., Неаполітанська революція 1820–1821 рр.) стали випробуваннями як для лідерів великих держав, так і для армій деяких із них, кинутих на придушення революції після Другого конгресу Священного Союзу в Троппау.

Віддамо при цьому належне дослідницькій об'єктивності В. Надлера: він визнавав, що на той час Олександр I «вже остаточно перейшов у табір реакції»⁷². Стосовно цього питання харківський дослідник гостро полемізував із відомим німецьким істориком Г. Гервінусом, який вважав, що на Троппауському конгресі Олександр I виступив рішучим противником інтервенції та змінв рішення лише після отримання звісток про бунт Семенівського полку. «Уся ця розповідь, на нашу думку, не більше ніж легенда», – вказував В. Надлер, який вважав, що протиріччя між Олександром I і Меттерніхом почали згладжуватися вже під час Ахенського конгресу, а в Троппау вони вже були по суті одностайними і разом із Пруссією «проголосили принцип втручання»⁷³.

Незважаючи на існування багатьох спільних інтересів між Австрією та Росією, В. Надлер цілком об'єктивно показав суть протиріч Віденської системи вже у перші роки її існування. Він особливо виокремлював позицію Англії, яка стараннями свого міністра закордонних справ Д. Каннінга дистанціювалася від континентальних держав, насамперед у питанні про військове втручання до країн Південної Європи. Англія на початку 1824 р. «остаточно відійшла від Священного Союзу...», а Д. Каннінг навіть «зрадив» йому, «повів Англію зовсім новим шляхом»⁷⁴. Але справжнього удару Віденській «системі Меттерніха» завдала, на думку В. Надлера, Грецька революція⁷⁵ та Адріанопольський мирний договір 1829 р., який підтвердив автономію Греції⁷⁶. Ця революція в історичних умовах, коли грецьке питання було для Меттерніха «першочерговим» і навіть затьмарювало собою події Іспанської революції⁷⁷, призвела, з одного боку, до перерозподілу політичних сил у Європі, а з іншого – громадська думка представників різних соціальних груп Старого Континенту схилилася до підтримки національно-визвольної боротьби греків. Меттерніх, який тривалий час пригнічував будь-який визвольний рух у Європі, не зміг протидіяти грекам. «Прагнення європейських народів виявилось сильнішим за бажання певних особистостей, – вказував В. Надлер. – Метушлива діяльність Меттерніха тривала ще багато років і після Адріанопольського миру, але ніхто вже не надавав їй такого значення, як раніше»⁷⁸. Однак висновок вченого про те, що меттерніхівська «епоха реакції закінчувалася», оскільки «на грецькому сході загорялася зоря нового кращого життя для старої Європи»⁷⁹, все ж таки є перебільшеним. Наприклад, сучасник В. Надлера, автор науково-популярної статті «Меттерніх», Д. Пісарев вважав, що неспроможність політики Меттерніха виявилася внаслідок розгрому Австрії в австро-італо-французькій війні 1859 р. та об'єднання Італії в 1861 р.⁸⁰

Висновки. Віденська система міжнародних відносин досліджувалася ученими вже в XIX ст., а її створення та перші десятиліття існування зазвичай пов'язувалися з активною діяльністю міністра закордонних справ Австрійської імперії та її канцлера Клеменса фон Меттерніха. Автором першої у вітчизняній історіографії монографії, повністю присвяченої дипломатичній діяльності австрійського міністра, був професор Імператорського Хар-

⁶⁹ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 39.

⁷⁰ Рахшмир П.Ю. Князь Меттерних: человек и политик. Пермь: Изд-тво Пермского университета, 2005. С. 243.

⁷¹ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 40.

⁷² Там само. С. 71.

⁷³ Там само. С. 76–77.

⁷⁴ Там само. С. 103, 140, 187.

⁷⁵ Проте, у сучасній історіографії наголошується, що певною перемогою Меттерніха стала відмова Росії підтримати Грецьке повстання в 1821 р. Див.: Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и нессельроде... С. 52.

⁷⁶ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 224, 229.

⁷⁷ Там само. С. 107.

⁷⁸ Там само. С. 228–229.

⁷⁹ Там само. С. 229.

⁸⁰ Писарев Д.И. Меттерних. *Писарев Д.И. Сочинения.* Изд. 5. Санкт-Петербург, 1909. Т. 1. С. 579.

ківського університету В. Надлер. Крім книжки «Меттерних та європейська реакція» (1882), аналізу Віденської системи міжнародних відносин він частково присвятив багатомному монографію «Імператор Олександр I та ідея Священного Союзу». Для позначення цього постаніоналеонівського міжнародного порядку В. Надлер зазвичай використовував назву «політична система Меттерніха», що вказувало на надзвичайно важливе значення австрійського міністра як організатора Віденського конгресу, гаранта виконання його рішень, головного ініціатора боротьби з будь-яким інакодумством у європейських країнах. Хоча в своїй творчості В. Надлер надавав різні оцінки професійним якостям Меттерніха, перш за все саме з його ім'ям харківський дослідник пов'язував загальноєвропейську реакцію. У викладі В. Надлера Віденський міжнародний порядок спочатку розвивався саме в тому реакційному напрямку, який позначив Меттерних, а справжнього удару «системі Меттерніха» завдала Грецька революція та Адріанопольський мирний договір 1829 р., що підтвердив автономію Греції. Хоча відмінності зовнішньополітичних планів Олександра I від імперської політики Меттерніха В. Надлер виклав дещо тенденційно, проте він у найкращих прогресивних традиціях сучасної йому історіографії намагався не перебільшувати ролі особистості в історії.

References

- Black, J.A. (2010). *History of Diplomacy*. London, England.
- Dudko, I.D. (2013). *Videnska systema mizhnarodnykh vidnosyn z pohliadu postnapoleonivskykh i postbipoliarnykh chasiv* [The Vienna system of international relations from the point of view of post-Napoleonic and post-bipolar times]. Kyiv, Ukraine.
- Gervas, S. (2014). What was the Congress of Vienna? *History Today*. Vol. 64. Issue 9.
- Kozlitin, V.D., Kundenko, S.P., Pahomov, V.F., Strashnyuk, S.Yu., Chuvpilo, A.A. (1991). *Izuchenie novov i novevshev istorii zarubezhnykh stran v Harkovskom universitete (1805–1990)* [The study of modern and novadays history of foreign countries at Kharkov University (1805–1990)]. *Vestnik Harkovskogo universiteta. Seriya: Istoriya – Bulletin of Kharkov university. Series: History*, 357, P. 83–104.
- Kreve, E.E. (2002). *Politika Metterniha. Germaniya v protivoborstve s Napoleonom. 1799–1814* [Metternich's policy. Germany in confrontation with Napoleon. 1799–1814]. Moscow, Russia.
- Marleku, A., Emini, A. (2016). The Role of Congress of Vienna in the Emergence of Multilateralism. *Acta Universitatis Danubius. Relations Internationales*, 1. Vol. 9.
- Parsamov, V.S. (2017). *Svyaschennyiy soyuz i ego interpretatoryi* [Holy Alliance and its interpreters]. *Rossiya i mir v XIX v. – Russia and world in the XIX c., 4 (97)*, P. 45–60.
- Rahshmir, P.Yu. (2005). *Knyaz Metternih: chelovek i politik* [Prince Metternich: man and politician]. Perm, Russia.

Лиман Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (пл. Свободи, 6, м. Харків, 61022, Україна).

Lyman Serhii – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Tourism Business and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University (6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: s.lyman@karazin.ua

THE VIENNA SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS IN THE WORKS OF VASILY KARLOVICH NADLER (1840–1894)

The Vienna system of international relations was already studied by its contemporaries. among whom Vasily Karlovich Nadler. Professor of the Imperial Kharkov University, occupies a special place. The purpose and scientific novelty of the article is a comprehensive analysis of V.K. Nadler's scientific works, which were devoted to the study of the historical reasons for the creation of the Vienna System of International Relations, its features and significance, the role of famous personalities in the long negotiation process, which allowed the creation of the post-Napoleonic international order. Methods used to achieve the goals of the study: historical and comparative analysis, systematization and generalization, retrospective method. Conclusions. The article shows that V. Nadler, in addition to the book «Metternich and European Reaction» (1882), has partly devoted the monograph «Emperor Alexander I and the Idea of the Holy Alliance» to the analysis of the Vienna system of international relations. Although V. Nadler presented the differences between foreign policy plans of Alexander I and Metternich's imperial policy in a somewhat biased manner, he tried not to exaggerate the role of the individual in history in the best progressive traditions of his contemporary historiography. However, to refer to the new international order, V. Nadler usually used the name «Metternich's political system», which emphasized the extremely important role of the Austrian minister as the organizer of the Vienna Congress, the guarantor of its decisions, and the main initiator of the struggle against any dissent in European countries. In the presentation of V. Nadler, the Vienna international order first was developed precisely in the reactionary direction that Metternich outlined, and

the real blow to the «Metternich system» was dealt by the Greek Revolution and the Adrianople Peace Treaty of 1829, which confirmed the autonomy of Greece.

Key words: *Vienna system of international relations, V.K. Nadler, Clemens von Metternich, foreign policy, diplomacy, Congress of Vienna, the Holy Alliance.*

Дата подання: 18 січня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Лиман, С. Віденська система міжнародних відносин у творчості Василя Карловича Надлера (1840–1894). *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 76–84. DOI: 10.58407/litopis.230108.

Цитування за стандартом APA

Lyman, S. (2023). Videnska systema mizhnarodnykh vidnosyn u tvorchosti Vasylia Karlovycha Nadlera (1840–1894) [The Vienna system of international relations in the works of Vasily Karlovich Nadler (1840–1894)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 76–84. DOI: 10.58407/litopis.230108.

